

ФОЛКЛОР НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ
БОРБЕ (НОБ-А): ИЗАЗОВ ПОСТСОЦИЈА-
ЛИСТИЧКЕ И ПОСТЈУГОСЛОВЕНСКЕ
ХУМАНИСТИКЕ¹

Институт за књижевности
и уметност, Београд

Филолошки факултет
Универзитет у Бањој Луци

Апстракт: Прилог представља уводну студију у темат *Фолклор народноослободилачке борбе (НОБ-а): изазов њојсоцијалистичке и њојјугословенске хуманитетике*. Темат је осмишљен као позив на подстицање дебате у академском простору у вези са концептуалним и теоријско-методолошким питањима у проучавању фолклора Народноослободилачке борбе (НОБ-а), који се конституисао кроз укрштање фолклорних, фолклоризованих и постфолклорних традиција у комплексном културно-историјском и политичко-идеолошком амбијенту друге половине 20. века. Први део студије посвећен је терминолошким проблемима везаним за означавање овог слоја фолклора. У другом сегменту указује се на његове главне карактеристике: хетерогеност, везаност за различите заједнице, вишеструкост функција, разнородност на нивоу динамике индивидуалног и колективног у продукцији и трансмисији, сложеност функционисања механизма превентивне цензуре колектива и(ли) у име колектива. Коначно, у завршном се делу студије нуди поглед на досадашња проучавања фолклора НОБ-а (у комунистичком и социјалистичком периоду, те у постсоцијализму) и предлажу неки могући приступи у оквирима поетичких и жанровских истраживања. Отвара се питање на који начин специфично фолклористички поглед доприноси осветљавању неких од проблема који се већ разматрају у области усмене историје, родних и студија сећања и сл. Изнесене анализе покрећу, коначно, и сложено питање статуса фолклора НОБ-а као наслеђа.

Кључне речи: фолклор, фолклористика, Други светски рат, партизански фолклор, народноослободилачка борба, културно памћење, културно наслеђе

Уводне напомене

На широком плану теоријских, критичких, у извесној мери и ауторефлексивних промишљања о дисциплинарним оквирима фолклористике, актуелним идејним и методолошким приступима, доминантним, превазиђеним и занемареним темама у науци која је

¹ Овај прилог и темат настали су као резултат рада на пројекту *Занемарени архиви књижевности и културног наслеђа* који се, као резултат сарадње Филолошког факултета Универзитета у Бањој Луци и Института за књижевност и уметност у Београду, реализује уз финансијску подршку Министарства за научнотехнолошки развој, високо образовање и информационо друштво Републике Српске.

конституисана као folk-lore, између осталог се траже и нуде одговори на питања о корелацијама између идеолошких опредељења и(ли) система политичке моћи и усмеравања и ограничавања научне перцепције одређених тематских поља. Темат који је пред читаоцима нема претензије да осветли све проблеме везане за ово комплексно поље хуманистичке епистемологије. Уредничке интенције усмерене су, пре свега, на подстицање дебате у академском простору у вези са концептуалним и теријско-методолошким питањима у проучавању фолклора Народноослободилачке борбе (НОБ-а) који се конституисао кроз укрштање фолклорних, фолклоризованих и постфолклорних традиција у комплексном културно-историјском и политичко-идеолошком амбијенту друге половине 20. века.

Из угла савремених парадигми хуманистичких наука овај исечак рецентне историје подразумева не само напетост између научног наслеђа социјализма и научне анализе социјализма него и неизбежну интердисциплинарност студија постсоцијализма, које се најчешће разумеју као широко засноване антропологије транзицијских друштава (уп. нпр. Prica 2004/5; Simić 2014). Тематизација овог раздобља одвија се на фону његових културноисторијских, друштвених и идеолошких премиса, и најчешће дефинише у контрапункту са оним што је било пре, или после, или је имало другачији идеолошки предзнак. Тешко би се могло рећи да је фолклор Другог светског рата, који је настајао и мењао се кроз динамична преговарања између институционалног, колективног и индивидуалног памћења, био предмет исцрпне научне дебате у постјугословенском академском простору. У том смислу његово проучавање у контексту антифашистичке борбе и југословенског социјализма представља изазов.

Однос према наслеђу (победника) Другог светског рата, које се доминантно процењује се као наслеђе антифашизма, епохе борбе за демократију, социјалну и политичку еманципацију, на глобалном нивоу последњих деценија 20. века, посебно у околностима успостављања нових релација центара политичке моћи након слома хладног рата и распада Источног блока, добија и амбивалентне тонове.

У државама насталим након распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ) антифашистичко наслеђе проблематизовано је због својевремене улоге антифашистичке борбе и партизанске симболике у легитимизацији новог државног поретка, битно обележеног тоталитаризмом. У условима хомогенизације националних идентитета и заостравања међунационалних односа, које је пратио и изразит историјски ревизионизам, доминација ре-инвенције националних историја водила је дистанцирању од револуционарне и комунистичке историје (чији су темељни симболи били комунизам, Југославија, Тито, братство и јединство) као непо-

жељног наслеђа, до мере демонизације прошлости. У најескстремнијем виду ови су процеси резултирали, како неки аутори процењују, и „историјском амнезијом антифашистичког наслеђа“ (Kirn 2014: 166; уп. Petrović 2012: 106–107).

Са друге се стране, као опозит оваквим тенденцијама, развијао феномен (југо)носталгије као један од најфреквентнијих дискурзивних конструката у постсоцијалистичким друштвима насталим након распада СФРЈ (Velikonja 2009; 2010; уп. Todorova and Gille (eds.) 2010; о неким аспектима југоносталгије в. нпр. и Petrović 2010a; 2010b; Petrović 2012: 164–184). Митја Великоња југоносталгију препознаје у сећањима на југословенску поп-културу (од староградских песама до рокенрола, југословенски филм, ТВ серије), спорт, служење војног рока, пријатељске и романтичне везе, путовања, те на најразличитије аспекте свакодневице. Носталгија се исказује и као резигнација и ескапистички конзервативизам, и као активистички позив на деловање, при чему је немогуће превидети и комерцијализацијски потенцијал, те се тако говори и о „индустрији носталгије“. Југоносталгија као носталгија за социјализмом део је ширег комплекса тзв. „црвене носталгије“ (енгл. *red nostalgia*), присутне у постсоцијалистичким државама у периоду транзиције и радикалних промена.

Зашто фолклор НОБ-а?

Фолклор народноослободилачке борбе (НОБ-а) у дискурсу фолклористике из периода комунистичке и социјалистичке Југославије термилошки је различито означаван – *револуционарни фолклор* / *фолклор народне револуције и ослободилачкој раија* / *борбе* (Мартиновић 1960; Недељковић 1960; Rihtman-Auguštin 1975), *партизански фолклор* (Rihtman-Auguštin 1975), при чему су неке формулације бивале и жанровски условљене – *нове* / *савремене* / *револуционарне* / *партизанске народне њ(ј)есме* (Orahovac 1955; Dizdar 1958; Антонијевић 1960; Bošković-Stulli 1960; Ćubelić 1966; Hercigonja i Karaklajić 1962) и сл. Размишљајући као уреднице о адекватном термилошком решењу за назив темата који би из савремене перспективе осветлио различите аспекте овог слоја фолклорног стваралаштва, ауторке овог текста суочиле су се са вишеструком ризичношћу опредељења за термин *фолклор НОБ-а* (коме би се као најближа алтернатива нудио, на пример, *партизански фолклор*). Тај се ризик тиче и идеолошко-аксиолошких конотација, и проблематичности одређења опсега корпуса који би оваквим термином био омеђен, последично се рефлектујући и на потенцијалне теоријско-методолошке парадигме кроз чије би призме поменуте фолклорне феномене у контексту савремене фолклористике (и хуманистике уопште) било могуће разматрати.

Рађање синтагме *народноослободилачка борба* (те сродних – *народноослободилачка народна војска*, *народноослободилачки фронт*, *народноослободилачки партизански одреди* и сл.) везује се већ за прве прогласе Централног комитета Комунистичке партије Југославије (ЦК КПЈ) у доба почетака ратних дејстава на југословенској територији. У ратном и послератном периоду у термин НОБ уписују се значења борбе против окупатора на простору Југославије и против домаћих снага које су му се прикључиле, али и борбе за социјални преврат и нови друштвени поредак, чинећи га тако и битно идеолошки конотираним, а у светлу потоњих догађаја (стварање новог политичког ентитета – државе која је легитимитет темељила управо на симболичком капиталу НОБ-а над чијим је (идеолошким) тумачењем монопол имала Комунистичка партија Југославије – КПЈ) – и оптерећеним (такве конотације посебно има и термин *народноослободилачка револуција* – НОР, в. Комшић 2009).

Ревизија партизанског наслеђа последњих се година одвија кроз различите културне и политичке платформе (уметничка продукција, нови талас емитовања партизанских филмова и сл., али и инкорпорирање партизанских слогана у актуелне облике отпора неолибералном капитализму, в. Kirn 2014). Комуникабилност са савременошћу „партизанској симболичкој продукцији“ (Моћник 2016) обезбеђује управо укљученост у еманципаторски пројекат. Са овом је продукцијом данас, како сматра Растко Мочник, могуће наново успоставити „искрен“ и „аутентичан“ контакт, будући да је ослобођена служењу идеологији, те да се може доживети као интегрални део борбе против фашизма (Моћник 2016: 20).

Уобичајени аргумент да се данас симболичка продукција југословенских партизана може схватити као култура и као уметност је њено бекство из идеолошке затворености. Међутим, тај аргумент је и сам заробљеник савремене идеологије естетике према којој, да парафразирамо Валтера Бенјамина (Walter Benjamin), артефакти могу бити споменици културе једино ако се правимо да нису и споменици варварства. Овакво уоквиривање расправе о партизанској симболичкој продукцији одвратило би нас од оних њених карактеристика које су за њу суштинске и које је пре свега чине привлачном (Исто: 19).

Ипак, (ре)успостављање тог „аутентичног“ контакта са културним наслеђем НОБ-а отежано је немогућношћу деидеологизације термина око ког су се формирале и још се увек формирају и различите заједнице памћења и емоционалне заједнице, чији су наративи неретко у конфликтном и(ли) компетитивном дијалогу. У синтагму *народноослободилачка борба* значења се у колективној и индивидуалној меморији уписују кроз различите дискурзивне праксе, које, дакако, не могу бити лишене утицаја официјелних наратива који се развијају у актуелном тренутку у постјугословенском простору, а у којима је транснационална култура сећања социјалистичке Југосла-

вије уступила место сингуларним националним интерпретацијама заједничке прошлости, у којима се, парадоксално, наслеђе антифашизма етницизује и „чисти“ од комунистичке идеологије (Кулјић 2006; Ђуреиновић 2018; 2020).

У овом прилогу залажемо се за схватање синтагме *народно-слободилачка борба* као термина којим се у најширем смислу означава историјско искуство Другог светског рата везано за деловање партизанског покрета, уз уважавање његове мултикултуралне и мултинационалне димензије и разумевање антифашизма као ослободилачког и еманципаторског идејног обрасца, уз толеранцију за различите ставове о вредности, значају и значењу догађаја који су то искуство обликовали.

Из такве је перспективе под фолклором НОБ-а могуће, најпре, подразумевати фолклорну продукцију насталу у периоду Другог светског рата која би, осим садржаја директно везаних за НОБ, обухватила и тематски другачије текстове и праксе које су обележиле ратно доба на фронту, али и у позадини, на окупираним и ослобођеним територијама (традиционални фолклор и (традицијске) културне праксе у условима ратом измењене свакодневице). Наслеђе фолклора НОБ-а представљају и разнолики садржаји стваралаштва које је настајало, и још увек настаје, ослоњено на сећање на НОБ (од фолклорних текстова ствараних у поратном периоду, преко различитих официјелних и спонтаних видова репрезентације фолклора НОБ-а у културно-идеолошком контексту комунистичке и социјалистичке Југославије, укључивања у старе и нове политичке ритуале и комеморативне праксе, до савремених (ре)интерпретација и (ре)актуелизација садржаја партизанске продукције). Коначно, фолклор НОБ-а немогуће је у потпуности осветлити без сагледавања дијалога који успоставља са идеолошки различитим контранаративима (колективним и индивидуалним). На овај начин посматран, фолклор НОБ-а показује се као феномен обележен динамизмом и изразитим капацитетом за перпетуирање, генерисање и преговарање значења и функција. Управо то овај слој фолклора чини важним сегментом континуитета трансационалне традиције, али и националних и другачијим оквирима дефинисаних колективних наслеђа, те се поставља и питање о оправданости говорења о фолклору или фолклорима НОБ-а.

Фолклор или фолклори НОБ-а?

Култура НОБ-а иницијално се развијала у околностима рата и револуције, у атмосфери обележеној најдубљим егзистенцијалним страховима, али и антиратним полетом. Упркос ратом измењеној свакодневици, неповољним економским и материјалним условима, културни живот у НОБ-у био је необично развијен (в. сумарно у Petranović 1992: 446–455).

Хетерогеност фолклора настајалог у Другом светском рату условљена је низом фактора. Најпре, неопходно је имати у виду да су његови ствараоци и (пре)носиоци били и припадници НОП-а, разнородног покрета у чије су редове били укључени појединци различитог порекла, етничке и професионалне опредељености, етнокултурног бекграунда, социјалног статуса, па и идеолошког става, али и цивилно становништво на окупираним и ослобођеним територијама. Партизанске одреде формирала је Комунистичка партија Југославије, али су се НОП-у од самог почетка придружила бројна омладинска и женска удружења, хришћански социјалисти и др. С обзиром на герилски тип ратовања, партизанским снагама била је неопходна подршка широких маса. Окупљање великог броја присталица било је обезбеђено чињеницом да су комунисти идеју отпора базирали на Коминтернином концепту народног фронта. У том правцу Јосип Броз Тито појам *народноослободилачкој* средином 1941. одређује овако:

Partizanski odredi zovu se narodnooslobodilačkim i zbog toga što to nisu borbene formacije bilo koje političke partije ili grupe – u konkretnom slučaju i Komunističke partije bez obzira na to što se komunisti bore u prvim redovima – već su to borbeni odredi naroda Jugoslavije u kojima treba da se bore svi rodoljubi sposobni za oružanu borbu protiv okupatora, bez obzira na političko uvjerenje,

а ове речи преноси први број *Билтена Главної штаба народно-ослободилачких партизанских одреда Југославије* од 10. августа 1941. године (*Зборник* 1949: 11). Осврћући се на идеолошку хетерогеност припадника НОП-а, Радмила Радић закључује:

Најтачније би било у НОП-у препознати више контрадикторних импулса који су били на снази и међусобно се допуњавали и прожимали. Стицајем историјских прилика и околности, надвладао је један од њих који је био конспиративан, немилосрдан према противницима и свакој опозицији и сумњи и неспреман да толерише било какав отпор према ономе што је било под комунистичком контролом (Радић 2002: 138).

Следствено томе, фолклор НОБ-а настајао је и живео, са једне стране, у условима интензивне интеркултурне комуникације, културних прожимања и мобилности, а са друге, у атмосфери ратом заковане свакодневице. Сумарни осврт на та прожимања нуди, између осталих, Дуња Рихтман-Аугуштин:

Sa stajališta kulture, a napose masovne kulture mladih, može se reći da su se u partizanskim jedinicama i u NOP-u u cjelini susrele generacije predratnih revolucionara i robijaša, španjolskih boraca, odnosno generacije gradske omladine s generacijama seljačke. Revolucionari i robijaši pjevali su pjesme poput *Bilećanke*, *Budi se istok i zapad*, različite varijante ruskih partizanskih i drugih pjesama. Gradska je generacija prije odlaska u partizane još fućkala

Paljetkove arije i plesala na *Rosamundu* i *Via col vento*, šlagere nastupajuće zapadnjačke masovne kulture, ili je poznavala određeni repertoar koji nazivamo varoška pjesma, sevdalinka i sl. A generacija koja je do trenutka ustanka živjela na selu služila se folklornim izrazom, folklornim adaptacijama i varijantama djelomično neseljačkih tema. Usmeni tip komuniciranja u seljačkoj sredini u ono je vrijeme dominantan: o novinama i radiju u predratnom jugoslavenskom selu i o njihovom utjecaju može se govoriti samo u ograničenoj mjeri (Rihtman-Auguštin 1975: 153).

На сличан начин о културним преплитањима говори и Твртко Чубелић, констатујући да су у „partizansku pjesmu“ ушли „elementi i ton polugradske pjesme, šlagera, šansone, koračnice, tradicionalne i korske pjesme“ (Čubelić 1966: 12). Потом, овај је фолклор хетероген и према традицијама на којима изниче, спајајући елементе усменог традицијског, наслеђе фолклора радничког покрета (посебно тзв. масовне песме²), те (са различитим степеном уметничких амбиција настала) ауторска остварења, која су у мањој или већој мери могла бити фолклоризована (при чему се из неких се описа чита и партиципаторски механизам у процесу самог настајања песама – укључујући и вербалну и музичку компоненту). У креирању његових елемената учествовали су, уз анонимне ствараоце, и бројни књижевници (Бранко Ћопић, Иван Горан Ковачић и др.), те композитори (нпр. Никола Херцигоња и Оскар Данон). Отуда је корпус фолклора НОБ-а разнородан и према динамици индивидуалног и колективног у продукцији и трансмисији, те и према каналима комуникације и дисеминације (усмено преношење, сценска извођења, рукописи и преписи, зидне новине, билтени, ратна периодика и сл.).

Између традиције и фузије. Преиспитивање граница

Успостављање јасних граница између поменутих слојева не само да није могуће, како је у једној од првих фундаменталних теоријски фундираних фолклористичких расправа о фолклору НОБ-а указала Маја Бошковић-Стули (Bošković-Stulli 1960; в. и Rihtman-Auguštin 1975; Zečević 1975), већ је у истраживачком смислу до извесне мере и неоправдано и тешко прихватљиво, будући да је управо њихова идиосинкразија једно од централних обележја културе НОБ-а. Суштинску важност укрштања стратума не доводи у питање ни чињеница да је поменути процесима свакако допринело и деловање маханизма „одозго“. Чланови КПЈ несумњиво су имали важну улогу у креирању штампаних садржаја (билтена, летака, ратних песмарица, намењених интимном или гласном, колективном читању, извођењу, у којима су се здружене нашле песме радничког покрета, партизанске песме, те ауторска остварења, некада и адекватне песме Алексе

2 Детаљније о масовним песмама (дефинисање, историјат, класификација) в. у Atanasovski 2017.

Шантића, Јована Јовановића Змаја и сл.), у концептуализацији партизанских четних и приредби за народ, у подстицању организованог рада на прикупљању стваралаштва НОБ-а, који је отпочео у току самог рата (нпр. Мирослав Шпилер, Никола Херцигоња)³.

Стога је у вези са конституисањем, функционисањем и трансмисијом фолклора НОБ-а неопходно размишљати и у категоријама динамике развијања и интерференције спонтаних и индукованих садржаја (посебно од 1943), будући да је културни живот НОР-а начелно био усмераван од стране Агитпропа. Културно-просветни одбори чета старали су се о организовању предавања из различитих области науке, организовању четних и батаљонских дилетантских група и хорова, приредби за народ, аналфабетских течајева, изради четних књижица. Илустративан пример нуди једно од упутстава ПОЛИТО-ДЕЛ-а батаљонским партијским бироима, везано за организовање културно-просветних активности, у ком се, између осталог, каже:

Drugovi odgovorni po ovom sektoru kulturno-prosvjetnog rada treba da prikupljaju pjesme za hor i recitovanje, pozorišne komade, skečeve i slično. U tu svrhu i mi ćemo sa svoje strane dostaviti neki materijal. Ali ne treba čekati da od nekuda stigne takav materijal, njega treba stvarati, treba iskoristiti drugove koji imaju smisla da napišu neku pjesmu, da dramatizuju neku priču, da urede neku pjesmu za horsko recitovanje, da napišu skeč i slično. Ovo je naročito potrebno razviti za četne i bataljonske priredbe na kojima će se uglavnom prikazivati putem pjesama, skečeva, 'vrabaca' i slično život u četi i bataljonu, koji će na ozbiljan, a i na šaljiv i zabavan način iznositi uspjehe i neuspjehe, nedostatke i mane čete i bataljona kao i pojedinaca (Uputstvo 1943).

Без обзира на кратковекост неких од оваквих творевина, њихово присуство у култури чини их легитимним делом фолклорног пејзажа једног простора и времена. Састављање песама у неким је случајевима било партијски задатак, а посредна или директна сведочанства указују и на функционисање процеса цензуре (који се у послератном периоду одвијао консекутивно, у зависности од политичких промена и амбијента). Други су садржаји, опет, настајали спонтано. У том правцу етномузиколог Наила Церибашић говори и о функционисању два типа пракси извођења фолклора у НОБ-у – свакодневних и официјелних. Сагледавајући и динамику односа слојева фолклора у току самог рата, Церибашић, између осталог, закључује да се 1943. године одустало од интензивног промовисања масовних песама „одозго“ (које сада почињу да се изводе примарно на приредбама), те да се и са виших политичких инстанци почиње промовисати

3 У разматрању ових механизма ипак треба имати у виду да су уредници и састављачи песмарица били припадници НОП-а, дакле, и носиоци фолклора тог покрета (како је указано у Rihtman-Auguštin 1975), али и да је најчешће било речи о образованим интелектуалцима, чији се израз несумњиво разликовао од израза носилаца традиционалног фолклора у класичном смислу (в. Bošković-Stulli 1960).

novo narodno stvaralaštvo (tradicijски napjevi stopljeni s novim, aktualnim porukama tekstova) koje je bujalo odozdo. Razvidna je postala ne samo snaga njegove masovnosti nego i njegova ideološka prikladnost. Repertoar masovnih pjesama prestalo se nametati kao dio svakodnevne prakse već ga se etabliralo kao neku vrstu partizanske umjetničke glazbe i izvodilo na kulturnim priredbama u vojnim jedinicama i u pozadini. Svakodnevica se prepustila dominaciji nove narodne produkcije koja je, slijedom njezina prihvaćanja od političkih komesara i profesionalnih glazbenika zaduženih za kulturni rad, postala i neizostavnim dijelom priredbi (Ceribašić 2003: 180).

Нешто је другачијег става Срђан Атанасовски, који као суштинску карактеристику масовних песама истиче везаност за идеју пролетерске револуције. Наглашавајући да су се у поратном периоду масовне песме певале на радним акцијама, те и у свакодневном животу, аутор њихову институционализацију везује превасходно за идеологију социјалистичког реализма, доба озбиљних промена у настајању, извођењу и рецепцији, будући да идеја о култури која треба да буде репрезентација негира важност партиципаторског момента. Педесетих година извођење масовних песама доминантно прелази из аматерског у професионални домен (Atanasovski 2017).

Превентивна цензура колектива и(ли) у име колектива

Нема сумње да је рано препознавање мобилизаторског потенцијала фолклорне културе НОБ-а допринело њеној убрзаној институционализацији и инструментализацији, али је, у прилог релативизацији радикалне критике овог слоја стваралаштва (која однос између културе, уметности и идеологије тумачи искључиво кроз релације инструмента и средства), неопходно имати у виду чињеницу да је реч о елементу оног типа културе који су и његови ствараоци и (пре)носиоци доживљавали као оружје у борби за слободу и социјалну еманципацију. Партизанске културне праксе су, како Мочник истиче (Моћник 2016), између осталог, обезбеђивале и услове за борбу (мобилизација маса, консолидација на фронту), али и учествовале у успостављању новог друштвеног простора и релација, те новог места за културу као важне карике у процесу широке еманципације.

Фолклор НОБ-а се иницијално развијао као ратни фолклор, те је отуда очекивана и превага социјалних над естетским функцијама (на коју указује низ истраживача из послератног периода). Стога овакав фолклор има примарно мобилизаторску, пропагандну и агитаторску функцију, што је теоријски освешћено и широко размотрено још седамдесетих година 20. века у студији Д. Рихтман-Аугуштин (Rihtman-Auguštin 1975). Наглашавајући примат информативне функције, ова ауторка издваја и различите тематске кругове песама: о погибијама, злочинима окупатора, реакцијама на политичке

догађаје у блиском окружењу и(ли) на глобалном плану, тумачењу партијске политике. Осим песама о конкретним личностима (од вођа чета до Тита и Стаљина) и догађајима, функционишу и текстови који примарно позивају у борбу (ближећи се паролама), али и они којима се директно деградира непријатељ (усташе, четници, „издајничка избегличка влада“) и осуђује дезертерство. Коначно, један број примера представља и слику партизанске свакодневице, посредно обликујући и лик идеалног партизана/партизанке (чији је обавезан атрибут, уз оружје, и капа партизанка). Реч је, дакле, о оном типу фолклора који има и функцију ратне хронике, али и катализатора у суочавању са трауматичним искуствима, постајући и један од начина преговарања идентитета (националних, етничких, родних), како је запажено у студији Грејама Сила (Graham Seal) о ратној култури (рововских војника) (Seal 2013; о функцијама музике у ратном контексту в. нпр. Pettan 1998).

У дијахронијској перспективи посматран, фолклор НОБ-а показује се наново као изразито динамичан феномен. Док би његово функционисање у току самога рата начелно требало и било адекватно разумети управо кроз теоријску призму поменутих концепата ратне културе, сложени поратни живот овог слоја стваралаштва намеће потребу за усмеравањем на разматрање очекиваних промена прагматике, узрокованих новим функцијама и значењима које се у тај фолклор и његове разнородне концептуализације и (ре)презентације уписују. Мотивације за уписивање нових значења усмеравају у новим околностима, од стварања нове државе и њених институција, до свих мена у политици и култури у периоду од 1945. до 1990, пре свега (официјелне) политике памћења у којима су стожерни елементи сећања на Други светски рат борба (против окупатора и њихових сарадника, али и борба за нови социјални поредак), победа и жртве. Уграђивањем у *grand narrative* фолклор НОБ-а стиче и наглашеније комеморативну функцију, а мобилизаторски и пропагандно-агитаторски циљеви бивају допуњени образовно-едукативним у најширем смислу. Процеси, дакако, нису могли остати без последица, будући да је (додатна) институционализација нужно подразумевала механизме (ре)креирања фолклора НОБ-а трансформишући га у „пожељни фолклор НОБ-а“. Дивна Зечевић већ седамдесетих година прошлог века указује на недостатак научног издања целокупног фолклора НОБ-а, те и на неретко изостављање „пучке“ традиције из антологијских и сличних избора (делимично и из научних разматрања), као и на избегавање „неморалних“ садржаја, бруталних слика и сл. (Zečević 1975: 191). (Премда се о потпуном изостанку оваквих садржаја у антологијама и широкој публици намењеним збиркама не може говорити, извесно је да они јесу скрајнути и да имају сасвим маргинални статус). У анализи сценских представљања фолклора у периоду од 1946. до 1952. Н. Церибашић (Ceribašić 2003: 191–226) ре-

гиструје релативно високу заступљеност садржаја везаних за НОБ и „обнову и изградњу“ (18% наступа), примећујући изостанак садржаја који би могли бити повезани са „малограђанским“ и „реакционарним“ схватањима (нпр. плесови различитог порекла извођени у НОБ-у, музика, о чему је било речи у вези са хетерогеношћу НОП-а). Ипак, када је о цензури реч, Ана Хофман упозорава на поједностављеност уобичајених схематизованих погледа на овај механизам.

Jugoslovenski slučaj zahteva usmeravanje pažnje sa institucionalnih cenzorskih mehanizama na lične, neizrečene i nenapisane norme i prakse. To delom proizilazi iz činjenice da je cenzura delovala u međuprostoru između zvaničnog negiranja i fактичког практицирања, а s obzirom na то да су је више практиковали појединци него институције, укључивала је радије fluidне афективне механизме него striктне стратегије. Emotivni i lični nivoi koji se dovode u vezu sa njima су u većој korelaciji sa Levinovim shvatanjem autorske samo-cenzure (authorial self-censorship) која ukazuje na poigravanje sa „sveščenošću o cenzuri“. Na taj način, cenzura postaje deo procesa samosubјektivizacije kroz nesvesno usvajanje normi bitnih za samoreprezentaciju i samorecepciju (Hofman 2013: 284).

Ипак, с ума не треба сметнути ни функционисање овог фолклора у полуинституционализованим и(ли) приватним оквирима (рад-не акције, приватне прославе и окупљања и сл., уп. Hofman 2016: 37).

Занемарени архиви књижевног и културног наслеђа

Перманентно преиспитивање поља проучавања (и онога што то поље у свој опсег укључује) једна је од иманентних особина фолклористике као научне дисциплине, имајући у виду сложеност историје дефинисања термина *фолклор* (као и сродних – *народна/усмена књижевност*), те тешкоће око прецизног одређења појмова везаних за фундаменталне карактеристике онога што се под фолклором подразумева (категорије *ауџентичној, итрадиционалној, усменој, колективној*; детаљније у Bošković-Stulli 1983b; Bendix 1997). Разноликост тумачење и осветљавања фолклора и његових дистинктивних карактеристика огледала се и огледа у разноврсности теоријско-методолошких полазишта конкретних истраживача/теоретичара, те у мноштву научних парадигми које, дакако, нису сасвим независне од окружујућих културноисторијских околности и са тим околностима (више или мање) усклађених културних и научних политика. Отуда се и (теоријска – експлицитна и имплицитна) концептуализација фолклора НОБ-а показује као сложен процес, будући да су се погледи проучавалаца на овај сегмент традиције разликовали и на индивидуалним нивоима (при чему се наглашено идеологизовани и ангажовани ставови срећу особито код истраживача који су и сами били учесници НОБ-а, а нарочито код оних који су и касније

наставили политичко-идеолошки ангажман, некада тешко балансирајући између захтева струке и одговора на захтеве културноидеолошког окружења), али и у зависности од у тадашњој науци владајућих теоријско-методолошких полазишта. Сложеним се показује пут од неоромантичарских приступа (од нпр. студија Недељковић 1960, Ćubelić 1966, све до синтезе Rodić 2005) у којима је фолклор дефинисан на начин близак ономе што Н. Церибашић, анализирајући теоријски дискурс о музичком фолклору у периоду социјалистичког реализма, сумарно одређује поимањем фолклора као „*suvremene, napredne i oplemenjene narodne umjetnosti*“ (Ćeribašić 2003: 221), при чему се не сме сметнути с ума да је у великом броју текстова ипак и разграђивана представа о монолитности (од студије Bošković-Stulli 1960 (ур. Bošković-Stulli 1983a), преко бројних радова посвећених проучавањима традиција одређених регија), до поимања фолклора као комуникације чије су прагматичке одлике различите и раслојене (посебно Rihtman-Auguštin 1975; Zečević 1975). Дисперзност, па и контрадикторност различитих научних гласова постаје сасвим јасна већ прегледом централних научних издања посвећених фолклору НОБ-а (нпр. тематског броја *Гласника САН* из 1960, зборника са годишњих конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије (СУФЈ), текстова објављиваних у гласилу СУФЈ-а, часопису *Народно стваралаштво – Folklor* и сл.; о колизији између теоријских ставова етномузиколога и њиховог практичног деловања на пољу културног аматеризма опширно је расправљано у Ćeribašić 2003). Примера ради, чак је и у опсежној студији Душана Недељковића (Недељковић 1960), несумњиво једног од најангажованијих проучавалаца (и идеолога) фолклора НОБ-а, велика пажња посвећена разматрању регионалних карактеристика фолклорног израза, трансформацијама, везама са претходећом традицијом и сл. Разуме се, овакав је приступ могуће читати и као подржавање концепта „традиционалности као континуитета“, наглашавање везе фолклора НОБ-а и „изворног, аутентичног, класичног народног стваралаштва“ (укључујући и његове одлике), тј. разумети и као начин легитимисања фолклора НОБ-а смештањем у већ усвојене парадигме и концепте „народне књижевности / стваралаштва“. Са друге стране, премда уочава хетерогеност фолклора НОБ-а, Твртко Чубелић тежи њеном превазилажењу, те, уз редефинисање појма „народа“ (који сада чине „сељаци и радници“), закључује: „*Partizanska narodna pjesma jedinstvena je pojava na cjelokupnom jugoslovenskom teritoriju i predstavlja čvrsto strukturiran motivsko-tematski krug. Pjevala se posvuda pretežno ujednačenim jezikom i stilom, bez većih jezičkih i drugih lokalnih razlika*“ (Ćubelić 1966).

Фолклор НОБ-а се (прецизније – слика о њему), дакле, мењао и на нивоу теоријског и метатеоријског научног дискурса, а различити су научни гласови, често једновремено присутни, творили сложenu полифону структуру. У назначеним се оквирима истраживање

историје теоријских концептуализација фолклора НОБ-а показује као важно не само из перспективе проучавања историје фолклористике као научне дисциплине, већ и због комплексности и деликатности просуђивања о, у науци већ постављеним, питањима: Каква је динамика спонтаних и индукованих садржаја, елемената наметаних „одозго“ и оних који су се развијали „одоздо“ у хетерогеном систему фолклора НОБ-а? Каква је била потоња судбина различитих слојева овог фолклора? Колико су и на који начин управо гласови научника из дисциплина које су окренуте фолклору (истраживача народне/ усмене књижевности, етнолога, етномузиколога), који су се чули и кроз научне и научно-популарне текстове, и кроз антологијске и популарне изборе, и кроз деловања на пољу креирања различитих културних садржаја, али и научних политика у комунистичком и социјалистичком периоду, доприносили артикулисању представе о фолклору НОБ-а као јединствене целине која је „својина свих“, а колико су, са друге стране, управо ти различити гласови поменутој идеји (имплицитно или експлицитно) деструирали? Разноликост ставова одликује и постсоцијалистичка критичка преиспитивања фолклора НОБ-а (етномузиколошка, пре свега). Тако Н. Церibaшић сматра да је „у теzi о 'svojini čitavog naroda“ садржан „poslijeratni izum tradicije NOP-a“ (Ceribašić 2003: 184; Ceribašić 1998: 123). Анализирајући деловање Савеза културно-просветних друштава Хрватске у другој половини педесетих година, ова ауторка процењује да је идеја о „југословенском музичком наслеђу“ културно-идеолошки конструкт (Ceribašić 2003: 227–253), тј. да је на сцени представљан „sadržajno i formalno posve nadzirani folklor – folklor u službi Partije i Države“ (Исто: 253). Ипак, ваља нагласити да Церibaшић у овој опсежној студији о историји јавне музичке праксе у Хрватској нуди и веома нијансирану интерпретацију концептуализација фолклора у широј дијахронијској перспективи, тј. да није реч о уопштеном приписивању поменутог конструкта научном и дискурсу културних политика из периода комунизма и социјализма у целини. Са друге стране, Ана Хофман сматра да пренаглашено критички однос и погледи који послератне концептуализације фолклора НОБ-а одређују као конструкт

nesumnjivo negiraju kompleksnost jugoslovenske kulture i sam jugoslovenski projekat kako na paradigmi nacionalnog nasleđa (svih konstitutivnih jugoslovenskih naroda i narodnosti) tako i na nadnacionalnoj kulturi kao bitnom elementu u izgradnji jugoslovenskog identiteta (Hofman 2016: 35).

У којој се мери могло, морало, смело, напоследку – и хтело балансирати између индивидуалних истраживачких ставова и афинитета, политика научних институција и захтева званично прокламованих културних и научних политика?⁴ Премда је фолклору НОБ-а по-

4 У овом је смеру индикативно запажање Мирославе Лукић Крстановић која, анализирајући рад Етнографског института САНУ, те осврћући се на сам период оснивања

свећен релативно велики број научних текстова, немогуће је отети се утиску да је овај феномен, из перспективе актуелног тренутка посматрано, ипак опстајао изван магистралних токова фолклористичких изучавања. Разуме се, не може се оспорити чињеница да су се велики теренски сакупљачки подухвати (усмерени примарно на фолклор НОБ-а, или на регионална истраживања која су укључивала и фолклор НОБ-а) одвијали у организованим институционалним оквирима (под окриљем Етнографског института САНУ из Београда, те Института за етнологију и фолклористику из Загреба, пре свега). Ипак, значајан број публикованих записа са терена резултат је појединачних истраживања, или ентузијастичких подухвата сакупљача аматера. Из овог се угла отварају и питања узрока извесне скрајнутости теме у научним оквирима, чак и у периоду од 1945. до 1990. Доминација поимања народне/усмене књижевности као естетског феномена (уз фаворизацију етске естетике), критеријуми „старог“, „аутентичног“, „традиционалног“, специфично „колективног“, који су начелно одређивали поље онога што се фолклором сматрало, свакако су отежавали уклапање фолклора НОБ-а (или, макар, свих његових слојева и сегмената) у тако оцртане оквире (уп. Rihtman-Auguštin 1975; Zečević 1975: 191; Hofman 2016: 29–54; Atanasovski 2017: 40).

Разматрања везана за рефлектовање комунистичког и социјалистичког идеолошког контекста на ниво етнолошких и антрополошких проучавања већ су отворена у различитим научним срединама у постсоцијалистичком периоду (в. нпр. Prica 2004/5; Mihailescu, Plev, Naumovic (eds.) 2008; Lukić Krstanić 2012; Лукић Крстанић 2018). Позиве на критичко промишљање историје фолклористичких дисциплина управо у вези са фолклором НОБ-а у (пост)југословенским оквирима, упућивали су, пре свега, етномузиколози (најпре Ceribašić 1998; Ceribašić 2003, потом Hofman 2011; 2016, те Atanasovski 2017). Чињеница да су у наглашавању важности (пре)испитивања статуса фолклора НОБ-а посебно били истакнути гласови из ових дисциплинарних оквира не изненађује, будући да је фолклор НОБ-а играо значајну улогу у процесу репрезентације културе / култура, између осталог, и у домену културног аматеризма у комунистичкој и социјалистичкој Југославији, а управо се тема јавних пракси представљања традицијских садржаја последњих деценија профилише у важно етномузиколошко истраживачко поље у постјугословенским научним заједницама (Ceribašić 2003; Јаковљевић 2012; Hofman 2010; Zdravkova-Djeparoska 2018).

Конечно, ратна периодика, богата мемоарска, историографска и уопште документаристичка литература, настајала у ратном и по-

---

који се подударало са периодом консолидације југословенске комунистичке државе, констатује да је на делу била и „идеолошка мимикрија скривања и присаједињења 'национално', 'југословенско' и 'социјалистичко', са преовлађујућим парадигмама као начина опстанка 'истог'“ (Лукић Крстанић 2018: 14).

ратном периоду позива на нова читања и интерпретације, лишене отпора према идеологизованим слојевима којима су овакви садржаји прожети.

Питање реперезентације културе у уској је вези са проблемима из домена студија културног памћења. У бројним истраживањима политика сећања на Други светски рат у последњих су двадесетак година отворена питања механизма креирања официјелног памћења, културних пракси које су у овим процесима учествовале (в. нпр. Bosto et al. (ur.) 2008; Сipeк i Bosto (ur.) 2009; Ђуреиновић 2018; 2020; Јамбрешић Kirin 2004), динамици релација на нивоу представе о победницима и жртвама (Лајбеншпергер 2015), улози популарне културе социјализма у овим процесима (Јамбрешић Kirin 2006), да поменемо само неке од тема. Овим се проучавањима придружују и она окренута испитивању носталгије, о којима је напред било речи. Ипак, упркос значајним резултатима, богатству визура, разноврсности грађе на којима се појединачне студије темеље, чини се да додатни простор отвара управо фокусирање на улогу фолклора НОБ-а у овим процесима. Наиме, са једне се стране сам фолклор НОБ-а може посматрати као специфичан вид историјског наратива, с обзиром на поменути информативну и хроничарску улогу. Са друге стране – у оквиру фолклора НОБ-а (и/или фолклора о НОБ-у) смештају се и усмене историје, данас интегрални део фолклористике као интердисциплинарно дефинисаног истраживачког поља.⁵ У том смислу фолклористичка визура нуди специфичан приступ проучавању односа званичних и скривених и(ли) забрањених сећања, сачуваних и у усменом (неретко породичном) предању (Сipeк 2009; Pandurević 2012; Ђорђевић Белић 2016: 173–178; 2018: 216–223), отварајући могућност и за проучавања приватног живота и свакодневице на окупираним, ослобођеним или ратним дејствима захваћеним подручјима. Наративи у којима су комплексни историјски процеси сагледани из личног угла или породичне перспективе свакако посредују прошлост, али су доминантно одређени афективним, експресивним и имагинацијским приповедачким планом. Мада преваходно јесу усмена историја, ове породичне „приче из живота“ заправо неретко нуде доживљај историјског збивања структуриран према препознатљивим мотивима и моделима усмене традиције.

5 Сећања учесника Другог светског рата бележена су у оквиру пројекта *Усмена историја – сведочанства учесника антифашистичке борбе*, који је подржала фондација Хајнрих Бел (начињено је 15 видео записа; део је у монтираном облику доступан на <https://www.youtube.com/watch?v=tjy7zJFVoIY>; о пројекту в. <https://rs.boell.org/sr/2012/11/01/usmena-istorija-svedo%C4%8Danstva-u%C4%8Desnika-antifa%C5%A1tisti%C4%8Dkeborbe>). Дигитални архив сведочанстава о Другом светском рату (7 видео снимака разговора вођених од 2008. до 2012) доступан на интернету је и онај на адреси <https://potkozarje.net/ismena-istorija-svedocanstva-drugog-svijetskog-rata-na-kozari/>.

Богата документарна грађа везана, између осталог, и за Други светски рат (посебно Ужичку републику) постоји на сајту <https://uzicanstveno.rs/>.

Посебна истраживачка визура нуди се издвајањем тзв. „женских наратива“, чију специфичну перспективу граде женски ликови и женски наратори. Женска култура памћења често подразумева аполитичан поглед на ратну историју, приклањајући се традиционалним обрасцима родне условљености. Уочено је да су сећања на страдања ближњих, и оних који су понели одличје јунака, и оних који су понели стигму народних непријатеља, постојани, често ресантиманом и траумом обележени фрагменти породичног предања, супротстављени службеној историји (Pandurević 2012; Пандуревић 2018).

Имајући на уму да је Други светски рат донео и прво искуство масовног учешћа жена у директним ратним дејствима, да је концепт социјалне револуције инкорпорирао и идеју еманципације жена у најширем смислу (а деловања у овом правцу практично су отпочела већ у току рата, посебно кроз деловање Антифашистичког фронта жена – АФЖ), те да су политичка, социјална и економска права жена по први пут кроз легислативу препозната у Уставу из 1946 (деталније у Pantelić 2011; 2013), увођење родне перспективе у разматрања јесте незаобилазно. О продуктивности оваквих приступа сведочи низ студија које нуде донекле различите одговоре на питања везана за обликовање представе о „новој жени“, место те представе у официјелним наративима, латентну напетост између реалних званичних политика и прокламованих идеја. Парадоксално, управо ће се искуство жене ратнице у поратном периоду показати и као потенцијално опасно и субверзивно (Jambrešić Kirin 2008). Алтернативу доминирајућим официјелним сликама глорификоване жене ратнице, или чуварке и учитељице службене историје, нуде разнолика индивидуална искуства, сведочећи о динамичним односима између инструмената политичке мобилизације и друштвене контроле и политичких, економских и културних бекграунда који су утицали на социјално позиционирање конкретних жена (Bonfiglioli 2018; в. и Pantelić 2011). Како се лик „нове жене“ (била она партизанка, мајка или чуварка памћења) конституисао кроз фолклор, да ли је и у којој мери фолклор улогу жене стереотипизирао перпетуирајући постојеће моделе родних односа, колико је управо усмена култура могла бити вид чувања и преношења потенцијално субверзивних сећања и знања, нека су од питања на које би се одговори могли очекивати управо и од фолклористике.

Коначно, вратимо ли се примарном пољу фолклористичких дисциплина које би се могло одредити и као фокусирање не текст (вербални и/или музички), усмеравање на поетику и питања везана за динамику релација између традицијских образаца и иновација несумњиво богате сазнања о природи самог фолклора као важног сегмента културе. Из ове су перспективе последњих година осветљени неки од жанрова фолклора НОБ-а, попут партизанске тужбалице (Поповић Николић 2014; Попович Николич 2016) и епске

хронике (Ђорђевић Белић 2016; Поповић Николић 2017; 2019), а вербални текстови посматрани су и у ширим, балканским компаративним оквирима (Sygkelos 2008). Осим тога, указано је на важност (ре)валоризације овог слоја стваралаштва и његовог враћања у домен фолклористичких истраживања (Пандуревић и Кнежевић 2019), а објављени су и до сада непознати теренски записи из осамдесетих година, уз примере из приватних рукописних збирки из Славоније (Гароња Радованац 2019). Потреба за непосредном сарадњом истраживача из различитих научних дисциплина препозната је и остварена у проучавањима која су се усмерила и на дискографију (гусларске плоче из социјалистичког периода) као особен начин медијске репрезентације фолклора (Lajić Mihajlović i Ђorđević Belić 2015). Такође, осветљени су елементи музичког израза масовних песама и партизанских песама уопште, уз отварање истраживача, понајпре антрополошки оријентисаних етномузиколога (Hofman 2016; Atanasovski 2017), али и антрополога (Petrović 2012: 138–154; Hofman, Pogačar 2017) према проучавању њиховог „новог живота“ у савремености.

Управо је отварање према савремености, подстакнуто новим теоријским и методолошким концептима, и најавило сложено питање статуса фолклора НОБ-а као наслеђа. Је ли могуће, макар са становишта струке, о фолклору НОБ-а говорити, осим као о „спорном“ наслеђу, и као о наслеђу које треба прихватити као део континуитета традиције, и као таквог га још једном осмотрити и истражити? Традиција се и успоставља на пресеку селективне визије прошлости и садашњости која се доживљава у односу на тако уобличену слику. Протежирање, занемаривање и искључивање, интенционално или спонтано, саставни је део овог процеса.⁶ Суочавање са епистемолошким и идеолошким контроверзама које прате успостављање линије око које се образује оно што вреднујемо и концептуализујемо као наслеђе подложно је, такође, укључивању и искључивању и оптерећено сумњом у интерпретативне захвате осмишљаване из позиција различитих научних и културних политика. Мноштво приступа, метода, разноврсних података и информација, али и ауторских гласова, смањује ризик од једностраности и парцијалности увида. Овај темат замишљен је не само као вид њиховог окупљања него и као подстицај за нова истраживања и промишљања.

---

6 Последњих се година све интензивније објављују и извори везани за све „друге стране“, а богату грађу нуди и емигрантска књижевна продукција, штампа и сл. Стога се проучавања интегралног ратног фолклора Другог светског рата у Југославији виде као заједнички задатак за све фолклористе са постјугословенског простора, а у овом су тему неки од проблема из овог домена тек назначени.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонијевић, Драгослав. „Народне песме о злочинима окупатора и њихових помагача, и херојству њихових жртава“. *Зборник радова САН* 68 (1960): 311–332.
- Гароња Радованац, Славица. „Партизанске народне песме из Славоније – искуство теренског истраживања осамдесетих година 20. века“. *Савремена српска фолклористика* 7. Ур. Бошко Сувајџић и Данијела Петковић. Београд: Удружење фолклориста Србије, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Центар за културу „Вук Караџић“ у Лозници, 2019, 121–144.
- Ђорђевић Белић, Смиљана. *Послфолклорна ејска хроника: жанр на іраници и іранице жанра*. Београд: Чигоја штампа, Институт за књижевност и уметност, 2016.
- Ђорђевић Белић, Смиљана. *Фиура іуслара. Хероизирана диоірафија и невидљива ірадиција*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2017.
- Зборник докумената и іодаіака о Народноослободилачком раіу јуіословенских народа*. Том 2. Књ. 1. *Биліен Врховної шіада Народноослободилачке војске Јуіославије: 1941–1945*. Београд: Војно-историски институт Југословенске армије, 1949.
- Јаковљевић, Растко. „Традиционална музика и анатомија мреже фестивала између југословенске културне политике и вернакуларних вредности“. *Музиколоіија* 12 (2012): 103–120.
- Лајбешпергер, Ненад. „Победе, устанци, борба и жртве – чега се Југославија сећала“. *Уметності као оііор фашизму*. Ур. Марија Васиљевић. Београд: Музеј историје Југославије, 2015, 62–77.
- Лукић Крстановић, Мирослава. „Научне политике и истраживачки ентитети у историјској ауторефлексији: Етнографски институт САНУ“. *Гласник Еіноірафскоі инсііишуша САНУ* 66. 1 (2018): 11–32.
- Мартиновић, Нико С. „Мјесто тужбалице у фолклору народне револуције и ослободилачког рата“. *Зборник радова САН* 68 (1960): 463–477.
- Недељковић, Душан. „Прилог проучавању законитости развитка нашег народног певања у периоду Народне револуције, Ослободилачког рата и изградње социјализма Југославије“. *Зборник радова САН* 68 (1960): 39–167.
- Пандуревић, Јеленка. „Словенска фолклорна анималистика као оквир за конструисање наративног идентитета“. *Филолоі: Часоіис за језик, књижевності и кулішуру* 17 (2018): 70–93.
- Пандуревић, Јеленка и Саша Кнежевић. „’Иструли ми дуња у фиоци’. Усменопоетско насљеђе и карика која недостаје“. *Савремена српска фолклористика* 7. Ур. Бошко Сувајџић и Данијела Петковић. Београд: Удружење фолклориста Србије, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Центар за културу „Вук Караџић“ у Лозници, 2019, 97–120.
- Поповић Николић, Данијела. „Елементи усмених тужбалица и погребних обредних манифестација у партизанским песмама“. *Међународни научни скуі ’Дијалектіи српскоіа језика: ісіраживања,*

- настава, књижевности'. *Книга ајсџракаша*. Ниш, Косовска Митровица, Лесковац: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Лесковачки културни центар, 2014, 86–87.
- Поповић Николић, Данијела. „Наивни стваралац у постфолклору“. *Књижевна историја* 49. 163 (2017): 59–81.
- Поповић Николић, Данијела. „Народни певачи проте Драгутина М. Ђорђевића: партизанске теме у постфолклорној епској хроници“. *Фолклористика* 4. 2 (2019): 9–23.
- Попович, Николич, Даниела. „Элементы устных причитаний и погребальных обрядовых действий в партизанских песнях“. *Славяноведение* 6 (2016): 14–26.
- Радић, Радмила. *Држава и верске заједнице 1945–1970*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2002.
- Atanasovski, Srđan. “Socialism or Art: Yugoslav Mass Song and Its Institutionalizations“. *AM Journal* 13 (2017): 31–42.
- Bendix, Regina. *In Search of Authenticity: The Formation of Folklore Studies*. University of Wisconsin Press, 1997.
- Bonfiglioli, Chiara. “AFŽ Activists’ Biographies: An Intersectional Reading of Women’s Agency“. *The Lost Revolution. Women’s Antifascist Front between Myth and Forgetting*. Eds. Andreja Dugandžić and Tijana Okić. Sarajevo: Association for Culture and Art CRVENA, 2018, 16–41.
- Bosto, Sulejman, Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević. *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput, 2008.
- Bošković-Stulli, Maja. „Narodna poezija naše Oslobođilačke borbe kao problem savremenog folklornog stvaralaštva“. *Зборник рагова САН* 68 (1960): 393–424.
- Bošković-Stulli, Maja. „Narodne pjesme u okviru pjesništva NOB-a“. *Usmena književnost nekad i danas*. Beograd: Prosveta, 1983a, 179–186.
- Bošković-Stulli, Maja. „O pojmovima usmena i pučka književnost i njihovim nazivima“. *Usmena književnost nekad i danas*. Beograd: Prosveta, 1983b, 5–114.
- Ceribašić, Naila. “Heritage of the Second World War in Croatia: Identity Imposed Upon and by Music“. *Music, Politics and War: Views from Croatia*. Ur. Svanibor Pettan. Zagreb: Institute of Ethnology and Folklore Research, 1998, 109–128.
- Ceribašić, Naila. *Hrvatsko, seljačko, starinsko i domaće: povijest i etnografija javne prakse narodne glazbe u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2003.
- Cipek, Tihomir. „Sjećanje na 1945: Čuvanje i brisanje. O snazi obiteljskih narativa“. *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Ur. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek. Zagreb: Disput, 2009, 155–167.
- Cipek, Tihomir i Sulejman Bosto (ur.). *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput, 2009.

- Čubelić, Tvrtko. „Naša revolucija u riječi narodnog pjesnika“. *Ustanak i revolucija u riječi narodnog pjesnika. Odabrane pjesme i anegdote o revoluciji i izgradnji*. Zagreb: Znanje, 1966, 5–37.
- Dizdar, Mak. *Narodne pjesme o borbi i izgradnji*. Sarajevo: Narodna prosvjeta, 1958.
- Dugandžić, Andrea i Tijana Okić, ur. *Izgubljena revolucija. AFŽ između mita i zaborava*. Sarajevo: Udruženje za kulturu i umjetnost „Crvena“, 2016.
- Đureinović, Jelena. “(Trans)National Memories of the Common Past in the Post-Yugoslav Space“. *History and Belonging: Representations of the Past in Contemporary European Politics*. Eds. Stefan Berger and Caner Tekin. New York, Oxford: Berghahn Books, 2018, 106–122.
- Đureinović, Jelena. *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia. Collaboration, Resistance and Retribution*. London: Routledge, 2020.
- Hercigonja, Nikola i Đorđe Karaklajić. *Zbornik partizanskih narodnih napeva*. Beograd: Nolit, 1962.
- Hofman, Ana. *Staging Socialist Femininity: Gender Politics and Folklore Performance in Serbia*. Brill Academic Publishers, 2010.
- Hofman, Ana. „Folkloru med preteklostjo in prihodnostjo. Partizanske pesmi in oblikovanje kanona jugoslovanske folklore“. *Traditiones* 40. 3 (2011): 99–112.
- Hofman, Ana. „Ko se boji šunda još? Muzička cenzura u Jugoslaviji“. *Socijalizam na klupi: Jugoslovensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike*. Ur. Lada Duraković i Andrea Matošević. Pula, Zagreb: Srednja Evropa, 2013, 280–316.
- Hofman, Ana. *Novi život partizanskih pesama*. Beograd: XX vek, 2016.
- Hofman, Ana and Martin Pogačar. „Partisan Resistance Today? The Music of the National Liberation Struggle and Social Engagement“. *Sounds of Attraction: Yugoslav and Post-Yugoslav Popular Music*. Eds. Miha Kozorog and Rajko Muršič. Ljubljana: Ljubljana University Press, 2017, 21–39.
- Jambrešić Kirin, Renata. „The Politics of Memory in Croatian Socialist Culture: Some Remarks“. *Narodna umjetnost* 41. 1 (2004): 125–143.
- Jambrešić Kirin, Renata. „Politika sjećanja na Drugi svjetski rat u doba medijske reprodukcije socijalističke kulture“. *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma*. Ur. Lada Čale Feldman i Ines Prica. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2006, 149–177.
- Jambrešić Kirin, Renata. *Dom i svijet: o ženskoj kulturi pamćenja*. Zagreb: Centar za ženske studije, 2008.
- Kirn, Gal. “Multiple Temporalities of the Partisan Struggle: From Post-Yugoslav Nationalist Reconciliation Back to Partisan Poetry“. *Multistable Figures. On the Critical Potential of Ir/Reversible Aspect-Seeing*. Ed. Christoph F. E. Holzhey. Vienna: Turia + Kant, 2014, 163–190.
- Komšić, Ivo. „Komunizam i nacionalna svijest na kraju Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji“. *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i savladavanja prošlosti*. Ur. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek. Zagreb: Disput, 2009, 29–36.
- Kuljić, Todor. „Anti – antifašizam“. 2006 <<https://pescanik.net/anti-antifašizam/>> 22. 6. 2020.

- Lajić Mihajlović, Danka and Smiljana Đorđević-Belić. "Singing with the Gusle on Gramophone Records. Socialist (Re)Construction of Tradition". *Musical Legacies of State Socialism. Revisiting Narratives about Post-World War II Europe. Abstracts*. Belgrade: Institute of Musicology SASA, Department of Fine Arts and Music SASA, REEM Study Group for Russian and Eastern European Music of the British Association for Russian and East European Studies (BASEES), 2015, 40.
- Lukić Krstanović, Miroslava. "Ethnology of Socialism: New and Old Paradigms of Institute of Ethnography SASA". *Ethnologica Slovaca Et Slavica* 35 (2012): 7–20.
- Mihăilescu, Vintilă, Ilia Iliev, Slobodan Naumović (eds.). *Studying Peoples in the People's Democracies II: Socialist Era Anthropology in South-East Europe*. Berlin: LIT-Verlag, 2008.
- Močnik, Rastko. "The Partisan Symbolic Politics". *Slavica Tergestina* 17 (2016): 18–38.
- Orahovac, Sait. *Savremene narodne pjesme*. Sarajevo, Svjetlost, 1955.
- Pandurević, Jelenka. "Narratives about the Second World War between Oral History and Folklore Tradition". *Belief Narrative Genres. Жанрови љредања. Жанры љреданий*. Ур. Зоја Карановић и Willem de Blésourt. Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Одсек за српску књижевност, ISFNR, 2012, 197–204.
- Pantelić, Ivana. *Partizanke kao građanke. Društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945–1953*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2011.
- Pantelić, Ivana. "Yugoslav Female Partisans in World War II". *Cahiers balkaniques* 41 (2013): 1–11.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988*. I–III. Beograd: Rad, 1998.
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Petrović, Tanja. "When We Were Europe?: Socialist Workers in Serbia and Their Nostalgic Narratives. The Case of the Cable Factory Workers in Jagodina". *Remembering Communism: Genres of Representation*. Ed. Maria Todorova. New York: Social Science Research Council, 2010a, 127–153.
- Petrović, Tanja. "Nostalgia for the JNA: Remembering the Army in the former Yugoslavia". *Post-Communist Nostalgia*. Eds. Maria Todorova and Zsuzsa Gille. New York: Berghahn Books, 2010b, 61–81.
- Petrović, Tanja. *YUROPA. Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim duštvima*. Beograd: Fabrika knjiga, 2012.
- Pettan, Svanibor. "Music, Politics, and War in Croatia in the 1990s: An Introduction". *Music, Politics, and War: Views from Croatia*. Ed. Svanibor Pettan. Zagreb: Institute of Ethnology and Folklore Research, 1998, 9–27.
- Prica, Ines. „Etnologija postsocijalizma i prije ili: Dvanaest godina nakon 'Etnologije socijalizma i poslije'“. *Etnološka tribina* 27/28. 34/35 (2004/5): 9–22.
- Rodić, Milivoj. *Narodna poezija revolucionarnih epoha kao književni fenomen*. Beograd: Svet knjige, 2005.

- Rihtman-Auguštin, Dunja. „Folklor kao komunikacija u NOB-u“. *Kultura i umjetnosti u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj*. Ur. Ivan Jelić, Dunja Rihtman-Auguštin, Vice Zaninović. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta, Izdavačko poduzeće „August Cesarec“, 1975, 151–166.
- Seal, Graham. *The Soldiers' Press. Trench Journals in the First World War*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013.
- Simić, Marina. *Kosmopolitska čežnja. Etnografija srpskog postsocijalizma*. Beograd: Fakultet političkih nauka, Centar za studije kulture, Čigoja štampa, 2014.
- Syggelos, Yannis. „Partisan Songs in the Balkans“. *Études Balkaniques* 44. 4 (2008): 198–218.
- Todorova, Maria Nikolaeva and Zsuzsa Gille (eds.). *Post-Communist Nostalgia*. New York: Berghahn Books, 2010.
- Uputstvo 1943 – „Uputstvo POLITODELA 11. hrvatske (3. dalmatinske) brigade 4. operativne zone NOV i PO hrvatske od 23. januara 1943. bataljonskim partijskim biroima o organizaciji kulturno-prosvetnog rada“. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu. Dokumenti Komunističke Partije Jugoslavije*. Knj. 3. Tom 9. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1967.
- Velikonja, Mitja. „Lost in Transition: Nostalgia for Socialism in Post-socialist Countries“. *East European Politics and Societies* 23. 4 (2009): 535–551.
- Velikonja, Mitja. *Titonostalgija*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2010.
- Zdravkova-Djeparoska, Sonja. „Foklore, Dance in the Context of Modeling Ideological Messages“. *Res Humanitariae* 24 (2018): 362–376.

Smiljana Đorđević Belić
Jelenka Pandurević

*The Folklore of the National Liberation Struggle:
The Challenges of the Post-Socialist and Post-Yugoslav Humanities*

Summary

This article is the introduction to the thematic issue entitled “The Folklore of the National Liberation Struggle: The Challenges of the Post-Socialist and Post-Yugoslav Humanities”. The thematic issue is envisioned as a call for academic debate regarding the conceptual, theoretical and methodological issues in the study of the folklore of the National Liberation Struggle (Serb. Narodnooslobodilačka borba, NOB), which was constituted at the intersection of folklore, folklorized and post-folklore traditions in a complex cultural, historical and political-ideological ambience of the second half of the 20th-century. The first part of the paper looks at terminological problems related to the designation of this layer of folklore, while the second part points out the main features thereof: heterogeneity, presence in

different communities, multiple functions, diversity at the level of individual and collective dynamics regarding production and transmission, as well as communication and dissemination channels, and complexity of the mechanisms of preventive censorship of the collective and/or on behalf of the collective. Finally, the third section offers a view of previous studies of NOB folklore (both during the communist and socialist era, and in post-socialism), and deals with the question of how a specifically folkloristic view of things contributes to shedding light on issues already broached by other disciplines such as oral history research, gender studies, memory studies, and the consideration of the position of scientific interpretations in the context of cultural policy change. All the problems presented in the study finally raise the complex question of the status of the NOB folklore as heritage.

Keywords: folklore, folklore studies, folkloristics, World War 2, Partisan folklore, National Liberation Struggle, NLS, NOB, cultural memory, cultural heritage

Примљен: 15. 2. 2020.

Прихваћен: 27. 1. 2021.